

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

De opstelling van het CDA-in-wording in het parlement

Hans-Martien ten Napel

Het parlement is het kloppend hart van de Nederlandse democratie. Niettemin vormt in de literatuur over de totstandkoming van het CDA de opstelling van de drie voorlopers – de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Katholieke Volkspartij (KVP) – in de Eerste en Tweede Kamer een relatief verwaarloosd terrein.¹ Tot nog toe lag de nadruk op de organisatorische kanten van de ontstaansgeschiedenis van de fusiepartij enerzijds en de grondslagen anderzijds. Het evenzeer belangrijke praktisch-politieke optreden heeft minder nadruk gekregen. Deze bijdrage beoogt gedeeltelijk in deze lacune te voorzien door te onderzoeken wat de opstelling in het parlement van het CDA-in-wording was met betrekking tot een drietal onderwerpen. Achtereenvolgens komen aan de orde de herziening van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer en de invoering van een rechtstreeks gekozen kabinetsformateur, het gebruik van de partijrapporten *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* en *Gerede twijfel* bij de vier algemene politieke en financiële beschouwingen ten tijde van het door Joop den Uyl (PvDA) geleide kabinet (1973-1977), en het abortusvraagstuk.²

In zijn dissertatie over christelijke ideologieën en de vorming van het CDA concludeert de historicus Rutger Zwart dat het feit dat de ARP en de KVP onder invloed van de modernisering van de Nederlandse maatschappij in de tweede helft van de jaren vijftig afstand namen van respectievelijk het neocalvinisme en het neothomisme, een ‘onmisbare voorwaarde’ is geweest voor de opkomst van het christendemocratisch eenheidsstreven.³ Nu concentreert Zwart zich op de status en functie van de christelijke ideologieën, waardoor de inhoud ervan onderbelicht blijft. Dit weerhoudt hem er echter niet van om vervolgens te constateren dat de KVP en de ARP met ‘het verdwijnen van hun ideologieën’ hun oorspronkelijke bestaansrecht verloren hebben: ‘Zonder een antirevolutionaire ideologie was er geen behoefte aan een ARP, zonder een katholieke ideologie was de KVP achterhaald. Deze identiteitscrises zorgden voor een sterke vernieuwingsdrang.’⁴

Het laatste is ongetwijfeld juist, maar klopt het eerste ook? Verdwenen de oorspronkelijke ideologieën van KVP en ARP inderdaad en, zo ja, wat kwam hiervoor gezien de opstelling van het CDA-in-wording in de Eerste en Tweede Kamer in

de plaats? Was het praktisch-politieke optreden van ARP, CHU en KVP een integre- rende dan wel een complicerende factor in het eenwordingsproces? Op deze vragen wordt in deze beschouwing een antwoord gezocht. Aan het eind ervan wordt een poging ondernomen tot waardering, mede in het licht van de probleemstelling van deze bundel als geheel: in hoeverre valt de opstelling van het CDA-in-wording in het parlement aan te merken als sociaalconservatief? Deze bijdrage begint met een beknopte schets van de totstandkoming van het CDA aan de hand van de voornaamste andere integre- rende en complicerende factoren in het fusieproces.

Een ‘miracle hollandais’

De mogelijkheid van een samengaan van antirevolutionairen, christelijk-histori- schen en katholieken in één partijverband is velen lange tijd onwaarschijnlijk voorgekomen. Zo schreef het katholieke dagblad *De Tijd/De Maasbode* op 4 juni 1959 in een hoofdredactioneel commentaar: ‘Wie getuige is van de kennelijk met niet geringe emotionaliteit geladen politieke tegenstellingen onder de op christe- lijke grondslag georganiseerde kinderen der Reformatie, ziet weinig heil in een opgang brengen van een gesprek over een nog weidser plan, namelijk over de wen- selijkheid van een Nederlandse CDU, die protestanten en katholieken zou omvatten, zoals de laatste tijd hier en daar werd geprobeerd. Een dergelijke partijformatie zou een “miracle hollandais” zijn, waarin – ook los van de reserves jegens mirakels bij een deel der betrokkenen – niemand kan geloven.’

Alvorens een impressie te geven van de opstelling van het CDA-in-wording in het parlement, is het derhalve goed om in te gaan op de vraag wat de oprichting van een christendemocratische eenheidspartij in ons land mogelijk heeft gemaakt en waarom het vanaf het moment waarop in 1967 de eerste officiële besprekingen tussen ARP, CHU en KVP begonnen, niettemin nog ruim dertien jaar heeft geduurd totdat de fusie een feit was.⁵

Integre- rende factoren

In de geschiedenis van de totstandkoming van het CDA is de bij grote delen van de protestantse en katholieke volksgroepen levende wens om een uitdrukkelijk verband te blijven leggen tussen het christelijk geloof en hun politieke handelen van bijzondere betekenis geweest. Het was voor Nederland lange tijd kenmerkend dat vooral protestanten, katholieken en socialisten zich hadden verenigd in enkele betrekkelijk sterk van elkaar gescheiden netwerken van maatschappelijk-politieke organisaties op levensbeschouwelijke grondslag. Aan deze verzuiling lag een mengeling van religieuze, sociale, culturele en politieke motieven ten grondslag. Naast het emancipatiemotief (het streven van maatschappelijk achtergestelde groepen naar een gelijkwaardige plaats in de samenleving) dient daarbij onder meer te worden gedacht aan de in protestantse en katholieke kring levende opvatting dat

het christelijk geloof van beslissende betekenis is voor *alle* terreinen van het leven – behalve voor het persoonlijke derhalve ook voor het maatschappelijk-politieke leven. De christelijke organisatie werd daarbij beschouwd als een geschikt middel om aan deze verbondenheid tussen geloof en maatschappelijk en politiek handelen vorm te geven. Dit godsdienstige motief achter de verzuiling verklaart waarom, zeker ook in de beleving van een deel van de toenmalige leidingen van ARP, CHU en KVP, in de jaren zestig en zeventig ondanks de voltooide emancipatie in beginsel een basis aanwezig bleef voor de voortzetting van een christelijk geïnspireerde partijformatie en daarmee voor het vervolgen van de eigen weg, die de christelijke partijen in de Nederlandse politiek vanouds – naast socialisten en liberalen – zijn gegaan.

Een tweede samenbindend element in de wordingsgeschiedenis van het CDA wordt gevormd door de positieve ervaringen met de samenwerking in Europees verband tussen ARP, CHU en KVP. De eerste maal dat er sprake was van samenwerking over de partijgrenzen heen was in de jaren vijftig, in de Europese raadgevende vergaderingen en in de *Nouvelles Equipes Internationales* (die tijdens een conferentie in het Belgische Chaudfontaine in 1947 in het leven waren geroepen als ontmoetingsclub van leidende persoonlijkheden uit christendemocratische kring in Europa). Deze coöperatie beperkte zich in de regel tot de grote lijnen van het beleid en voltrok zich praktisch zonder contact met de leden van de samenwerkende partijen. Ook was zij niet belast met de hypotheek van het nationale verleden; met name de CHU had lange tijd weinig op met de katholieken. In het overwegend katholieke Europa konden de ARP en de CHU echter op eigen kracht uiteindelijk weinig uitrichten. Niettemin is de christendemocratische samenwerking in Europees verband zonder twijfel van belang voor een goed begrip van de latere binnenlandse ontwikkelingen. Niet alleen leidende katholieken, maar zeker ook personen uit christelijk-historische en antirevolutionaire kringen leerden op deze wijze het betrekkelijke in te zien van voorheen onoverbrugbaar geachte verschillen in zowel grondslag als politieke koers tussen hun partijen.

De totstandkoming van het CDA kan ten derde evenmin los gezien worden van de ingrijpende kerkelijke en maatschappelijke veranderingen die zich in Nederland na de Tweede Wereldoorlog hebben voltrokken. Kortheidshalve zij hier slechts gewezen op de oecumene, het door paus Johannes XXIII uitgeschreven Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965) alsmede het daarop gevolgde Pastoraal Concilie van de Nederlandse Kerkprovincie in Noordwijkerhout (1968-1970), de ontkerkelijking en de ontzuiling. Deze veranderingen deden voor menigeen – nu ook aan de basis van de christelijke partijen – de onderlinge verschillen tussen antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken in belang afnemen en de verschillen tussen de drie groeperingen tezamen en de rest van de maatschappij groter worden. ARP, CHU en KVP kwamen hierdoor reeds in een betrekkelijk vroeg stadium voor de vraag te staan of het nog langer gerechtvaardigd was om organisatorisch gescheiden op te trekken.

Met name in antirevolutionaire kring gingen de gedachten hierbij aanvankelijk in de richting van de vorming van een brede protestants-christelijke volkspartij van ARP en CHU, die vervolgens nauw zou kunnen samenwerken met de katholieke partij. Tussen 1962 en 1965 vonden hierover officiële besprekingen plaats tussen delegaties van de dagelijkse besturen van beide partijen. Het streven stuitte echter, evenals kort na de Tweede Wereldoorlog het geval was geweest, af op gebrek aan politieke wil bij een deel van de CHU-leiding, hoewel peilingen uitwezen dat hiervoor juist ook bij de christelijk-historische aanhang wél de nodige animo bestond. Pas toen de weg naar samenwerking met uitsluitend de CHU definitief afgesneden leek te zijn, wendde de ARP zich in het midden van de jaren zestig – aarzelend – tevens tot de KVP. Deze partij had op dat moment in het belangrijke, in januari 1966 gepresenteerde rapport *Grondslag en karakter van de KVP*, reeds het eigen voortbestaan ter discussie gesteld en kenbaar gemaakt de mogelijkheden voor een bredere, algemeen-christelijke partijvorming te willen onderzoeken.

De CHU is als laatste van de drie grotere christelijke partijen in een identiteitscrisis terechtgekomen, waaruit zij evenwel aan de hand van een rapport van de door Ynso Scholten geleide commissie uit 1967 in betrekkelijk korte tijd haar consequenties heeft getrokken. De overeenkomsten in geestelijk klimaat tussen CHU en KVP maakten daarbij een contact tussen de drie partijen mogelijk, iets wat tussen de in ideologisch opzicht dichter bij elkaar staande CHU en ARP alleen niet goed haalbaar was gebleken.

De onderlinge toenadering kwam ontegenzeggelijk in een stroomversnelling door het dreigende verlies aan politieke invloed van de ARP, CHU en KVP – de vierde factor. Terugziend kan worden gesteld dat het idee van een samenwerking van antirevolutionairen, christelijk-historischen en katholieken in christendemocratisch verband geleidelijk is gegroeid in de jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig. De gebeurtenissen rond de ‘Nacht van Schmelzer’ – de val van het kabinet-Cals in oktober 1966 – en de daarop gevolgde Tweede Kamerverkiezingen van 1967 hebben echter de definitieve aanzet gegeven tot de eerste officiële besprekingen om de mogelijkheden van een dergelijke samenwerking af te tasten in de zogeheten Groep van Achttien. Bij de Kamerverkiezingen van 1967 raakten ARP, CHU en KVP hun gezamenlijke parlementaire meerderheid kwijt, die zij sinds de eerste Tweede Kamerverkiezingen, volgend op de invoering van het stelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917, onafgebroken hadden genoten (zij het dat de drie confessionele partijen bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918 en die van 1959 op exact de helft van het aantal Kamerzetels uitkwamen). In een latere fase gaven de opnieuw weinig rooskleurige verkiezingsuitslagen van 1971 en 1972 impulsen om de officiële besprekingen met kracht voort te zetten en verder uit te breiden. Ook de dalende lidmaatschapscijfers spraken duidelijke taal (zie tabel 3 in de bijlage). De drie partijen leken, al met al, te hebben afgedaan in hun oude vorm.

In de politiek kan de rol van personen niet goed buiten beschouwing blijven. Zo is in de aanloop tot de CDA-fusie achteraf bezien – het vijfde element – het

optreden van een op zichzelf tamelijk kleine groep personen uit de verschillende partij- en fractietoppen, die koers wilden zetten in de richting van een christen-democratische eenheidspartij, van cruciale betekenis geweest. Tijdens vergaderingen van de Groep van Achtien, de Contactraad en het bestuursorgaan van het in de zomer van 1973 in het leven geroepen prefederatieve samenwerkingsverband CDA, maar ook buiten deze en andere officiële bijeenkomsten om, ontmoetten vooraanstaande leden van de drie christelijke partijen elkaar op een andere wijze dan tot dan toe gebruikelijk was geweest.⁶ Zo groeide er bij velen een gevoel van verbondenheid.

Terugkijkend kan worden vastgesteld dat in een vroege fase van het eenwordingsproces door fractievoorzitters als Barend Biesheuvel (ARP), Norbert Schmelzer (KVP) en Arnold Tilanus (CHU) een sleutelrol is gespeeld. Voor wat betreft de jaren zeventig valt te wijzen op het optreden van partij- en fractievoorzitters als Frans Andriessen (KVP), Jan de Koning (ARP) en Otto Baron van Verschuer (CHU). De persoon van de eerste CDA-lijsttrekker, Dries van Agt, was vanuit een ander opzicht eveneens belangrijk. Hij profileerde zich tegenover de PVDA, die in christelijke kring – zeker sinds de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973, toen de sociaal-democratische informateur Jaap Burger 'inbrak' in de ARP en KVP – met argwaan werd gezien. Van Agt wist hierdoor, naast katholieken en christelijk-historischen, met name ook tal van antirevolutionairen aan zich te binden, die vonden dat sommigen van hun voormannen te zeer partij kozen voor de sociaaldemocraten. Tevens speelde hierbij een rol dat de katholiek Van Agt, evenals bijvoorbeeld Piet Steenkamp, voor veel protestanten herkenbare christelijke taal sprak. Als secretaris van het (pre)federatieve CDA heeft de antirevolutionair Jan Krajenbrink vele zichtbare, maar dikwijls ook minder zichtbare bijdragen geleverd aan het welslagen van de fusie, niet in de laatste plaats in organisatorisch opzicht.

Ook de persoon van Steenkamp was voor de fusie van groot belang. De vorming van het CDA is voor hem weinig minder dan zijn levenswerk geweest. Hij was een continue factor te midden van de regelmatig wisselende partij- en fractievoorzitters. Steenkamp zat vele formele en informele bijeenkomsten van zowel zijn eigen KVP als het CDA-in-wording voor, waaronder die in Woudschoten, Berg en Dal en Haften in 1975. Hij hield vol toen velen wanhoopten. Steenkamp was ook de bedenker van de 'antwoordfilosofie', waarop de drie partijen elkaar in 1972 in de Contactraad in principieel opzicht vonden.⁷ Volgens deze filosofie vormde het politieke antwoord op de boodschap van het evangelie het samenbindende element in de nieuw te vormen partij, niet het evangelie zelf. Het is, achteraf gezien, wellicht de belangrijkste dienst die hij het CDA-in-wording in de loop der jaren heeft bewezen. Daarnaast was Steenkamp van waarde omdat hij zich tijdens enkele honderden spreekbeurten in het land heeft ingespannen om het lokale en regionale kader van de drie partijen te enthousiasmeren en te mobiliseren voor de christen-democratische samenwerking.

Terwijl de samenwerking aanvankelijk vooral *top down* was opgezet en vormgegeven, hebben in de loop van de jaren zeventig – toen het proces aan de top

van de partijen meer en meer leek te stagneren – als zesde integrerende factor grote delen van de aanhang van de drie partijen in het land hun ondubbelzinnige steun aan het christendemocratische eenheidsstreven gegeven. Volgens een opiniepeiling voelden in 1964 nog hoofdzakelijk KVP-stemmers voor de vorming van een christendemocratische partij. Al in 1966 bleek zich onder antirevolutionairen en christelijk-historischen echter een kentering te hebben voltrokken. Vanaf dat jaar tekenden zich onder ARP-, CHU- en KVP-stemmers in de peilingen keer op keer grote meerderheden af vóór een samengaan van de drie partijen, al deden zich onder invloed van de politieke en parlementaire ontwikkelingen door de jaren heen schommelingen voor in de exacte percentages.

Eind 1968 lieten de drie partijbesturen een brief uitgaan naar de lagere partijregioenen, waarin zij – mede in het licht van de op dat moment lopende besprekingen in de Groep van Achttien – samenwerking bij de Staten- en raadsverkiezingen van 1970 aanbevalen. Een dergelijke samenwerking bestond reeds langer tussen antirevolutionairen en christelijk-historischen, maar in de regel zonder het oogmerk om op te gaan in één partijverband. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig sloot ook de KVP zich in een aantal Provinciale Staten en gemeenteraden bij deze samenwerking aan.

Nadat de partij- en fractietoppen bij de kabinetsformatie van 1973 zich al dan niet bewust uiteen hadden laten spelen, bewerkstelligden de Staten- en raadsverkiezingen van 1974 een keerpunt in de ontwikkeling naar het CDA. Bij deze verkiezingen breidde de samenwerking tussen ARP, CHU en KVP zich uit. Psychologisch was bovendien het tot stilstand komen van de voortdurende electorele neergang uit de jaren ervoor van betekenis. Daarna speelde de actie ‘Wij horen bij elkaar’ uit het najaar van 1975 een belangrijke rol bij de besluitvorming na het moeizaam verlopen eerste CDA-congres op 23 augustus van dat jaar. Deze spontane, maar goed georganiseerde actie, waarachter zich weldra tal van prominenten uit de drie partijen stelden, leek diegenen in de partij- en fractietoppen die reserves kenden jegens de christendemocratische samenwerking voor een voldongen feit te stellen. De 80.000 handtekeningen die deze actie opbracht vormden een politiek signaal dat moeilijk kon worden genegeerd. Vervolgens had het CDA ook electoraal de wind mee, zo bleek bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977, de Staten- en raadsverkiezingen van 1978 en de Europese verkiezingen in 1979. In deze jaren groeide tevens het aantal rechtstreekse leden van het CDA sterk: van 300 in 1975, via 10.000 in 1977 tot ruim 30.000 in 1980. Zij wensten wel deel uit te maken van de in 1975 gevormde federatie, maar niet (meer) van een van de oude partijen.

De periode 1967-1980 overziend, valt als laatste factor op dat de totstandkoming van het CDA zich in een betrekkelijk vijandige omgeving heeft afgespeeld. Hoewel partijvorming op christelijke grondslag in Nederland vanaf het begin omstreden was, heeft de aanhoudende druk van buitenaf, met name het zogeheten ‘polarisatiestreven’ van de PVDa en andere linkse partijen, ongetwijfeld verbreedend gewerkt tijdens het eenwordingsproces. In het bijzonder moet in dit verband worden gedacht aan de formatie van het kabinet-Den Uyl in 1973. De uit een

'Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan'

christelijk-historisch milieu afkomstige PVDA-informateur Burger slaagde er toen weliswaar in op de korte termijn een wig te drijven in de samenwerking van de christelijke drie – de CHU bleef verre van dit kabinet –, maar op wat langere termijn lijkt hij juist het zijne te hebben bijgedragen tot het christendemocratische samengaan. Kort na deze kabinetsformatie lieten PVDA, D66 en Politieke Partij Radikalen (PPR) hun plannen voor de vorming van een progressieve volkspartij definitief varen. De christelijke drie zetten echter door en gingen in de zomer van 1973 zoals eerder vermeld een prefederatief verband aan.

Complicerende factoren

Al deze omstandigheden waren bevorderlijk voor een fusie. Desondanks heeft het, sinds de start van de officiële besprekingen tussen ARP, CHU en KVP in 1967, nog ruim dertien jaar geduurd alvorens in 1980 de definitieve oprichting van een christendemocratische eenheidspartij plaatsvond. Het eenwordingsproces verliep moeizaam. Als verklaring hiervoor kan, afgezien van de vaststelling dat fusies nu eenmaal per definitie moeizaam plegen te verlopen, om te beginnen worden opgemerkt dat verscheidene eerdergenoemde samenbindende elementen ook een keerzijde kenden. Zo werden ARP, CHU en KVP weliswaar alle drie getroffen door dreigend verlies van politieke invloed, maar niet op hetzelfde moment en niet in gelijke mate. Als gevolg hiervan bekenden de drie partijen zich op verschillende momenten tot het CDA, waarbij de KVP vooropliep en eigenlijk reeds onmiddellijk na haar grote verkiezingsnederlaag uit 1967 tot de oprichting van een nieuwe christendemocratische partij had willen komen. Het partijvoorzitterschap van Dick de Zeeuw zorgde tussen 1971 en 1975 voor spanningen in de verhouding tot de zusterpartijen, omdat diens ideeën inzake de 'open' partij – waarover hieronder meer – in zowel de ARP als de CHU met argwaan werden bekeken. Maar na het terugtreden van De Zeeuw in maart 1975 was de KVP weer terug op het oude spoor.

De ARP koos, na de zetelwinst van 1967, juist een meer gereserveerde opstelling op het terrein van de partijvernieuwing dan zij in de voor haar in electoraal opzicht teleurstellende tweede helft van de jaren vijftig en eerste helft van de jaren zestig had gedaan (zie tabel 1 in de bijlage), toen met name partijvoorzitter Wiert Berghuis streefde naar een protestants-christelijke volkspartij met de christelijk-historischen. Deze terughoudende opstelling heeft een deel van de partij- en fractieleiding van de ARP vrijwel tot aan de fusie toe volgehouden.

De algemene vergadering van de CHU stemde weliswaar in december 1967 in met het streven naar verdergaande samenwerking met ARP en KVP, maar in de jaren die volgden nam de verdeeldheid binnen de Unie toe. Met name van de behoudende Centrumgespreksgroep ging een remmende werking uit. Dit resulteerde in interne problemen rond de Tweede Kamerverkiezingen van zowel 1971 als 1972. De uitkomst van de kabinetsformatie van 1973 had een nieuwe situatie tot gevolg, waarin zich enige tijd een interne machtsstrijd leek te voltrekken tussen

partij- en fractieleiding van de Unie. Nadat partijvoorzitter Van Verschuer na afloop van het beraad van de CDA-top in Haften openlijk de portefeuillekwestie had gesteld, wist hij tijdens de Unieraad van 13 december 1975 deze strijd in zijn voordeel te beslechten.

In de tweede plaats speelden personen bij tijd en wijle juist een bemoeilijkende rol in het eenwordingsproces, bijvoorbeeld op momenten dat er sprake was van botsende ambities tussen voormannen die er qua positie in het grotere geheel niet op vooruit zouden gaan. Dit was onder meer het geval met de drie fractievoorzitters ten tijde van het kabinet-Den Uyl, toen het erom ging wie lijsttrekker zou worden bij de Kamerverkiezingen van 1977 – waaraan de ARP, KVP en CHU voor het eerst onder de naam CDA zouden deelnemen – en het leiderschap van de na deze verkiezingen nieuw te vormen CDA-fractie op zich zou nemen. Het gaat hierbij echter slechts om een voorbeeld uit vele.

Ten derde heeft de al aangestipte vijandige omgeving het fusieproces regelmatig daadwerkelijk gecompliceerd. Zo was na de formatie van 1973, waarbij de drie partijen uit elkaar werden gespeeld, de ontreddeering aanvankelijk groot. Tot het negatieve *Umfeld* moet, naast de andere politieke partijen, nadrukkelijk ook een deel van de media worden gerekend. Zo konden de christelijke partijen vanaf het midden van de jaren zestig niet meer rekenen op de automatische steun van kranten en omroepen. Nogal wat media berichtten afkeurend over de voornemens voor christendemocratische samenwerking en kenden aan bepaalde kritisch ingestelde personen en groepen een bij tijd en wijle onevenredig groot politiek gewicht toe.

De verklaring voor de relatief lange duur van de eenwording dient tot slot evenwel bovenal gezocht te worden bij de ARP, de CHU en de KVP zelf. Over de precieze inhoud van het te formuleren antwoord op de ontzuiling in de Nederlandse samenleving en de daarmee gepaard gaande neergang van de christelijke partijen liepen de meningen binnen en tussen de drie partijen geruime tijd sterk uiteen. Het was op dit punt dat de onderlinge verschillen in traditie en in sociale, culturele en religieuze achtergrond zich in het bijzonder deden gelden. De meningsverschillen concentreerden zich op de grondslag en de politieke koers van zowel de drie bestaande partijen als van de nieuw te vormen partijformatie.

Wat de grondslag betreft, was er om te beginnen het vraagstuk van de gewenste verhouding tot de kerken. Terwijl de ARP in haar beginselprogramma's als uitvloeisel van het leerstuk van de soevereiniteit in eigen kring een kerkelijke partij afwees, was de KVP in dit opzicht, zeker in de ogen van ARP en CHU, tweeslachtiger. In 1966 nam zij in haar rapport *Grondslag en karakter van de KVP* echter de laatste twijfels in dit verband weg, daarmee een groot obstakel voor de CDA-fusie uit de weg ruimend.

Een belangrijk twistpunt dat de drie partijen vervolgens in de aanloopperiode tot de CDA-fusie heeft beziggehouden, was de vraag of een nevenschikking van inspiratiebronnen aanvaardbaar zou zijn. Hierbij ging het om de zedelijke beginselen van het christendom en het humanisme. Door beide soorten zedelijke

principes als gelijkwaardige inspiratiebronnen te erkennen zou – zo was de gedachte – een algemene volkspartij kunnen ontstaan, waarbinnen christenen en niet-christenen met elkaar zouden samenwerken. Zowel de ARP als de CHU vond van meet af aan een dergelijke veralgemenisering ongewenst. Hierbij speelde, naast de gehechtheid aan de christelijke organisatie, ook de vrees voor een uitstroom van principiële kiezers naar de kleine orthodox-christelijke partijen een rol. In de KVP daarentegen manifesteerden zich in het begin van de jaren zestig twee stromingen: naast de christendemocraten waren er aanhangers van een 'open' partij, die werd gekenmerkt door de nevenschikking van christendom en humanisme. De – ongelijke – strijd tussen beide stromingen in de KVP heeft voortgeduurd tot voorjaar 1975, toen De Zeeuw – die een uitgesproken voorstander was van een open partij – terugtrad als KVP-partijvoorzitter. Kort daarvoor waren de drie partijen tijdens een belangrijke vergadering van het algemeen bestuur van het CDA in Woudschoten overeengekomen dat de nieuw te vormen partij het evangelie als richtsnoer voor haar politiek handelen zou aanvaarden.

Nadat hierover overeenstemming was bereikt, ontstond in de aanloop tot het reeds genoemde eerste CDA-congres in 1975 een nieuwe discussie over de grondslag van de partij. Dit keer was de inzet de persoonlijke aanspreekbaarheid van leden en vertegenwoordigers van de nieuw te vormen partij op de ene, algemeen-christelijke grondslag. Terwijl in de eerste grondslagdiscussie de ARP en de CHU zich tegenover een deel van de KVP opstelden, botsten nu de KVP en de CHU met een deel van de ARP, onder wie Tweede Kamerfractievoorzitter Willem Aantjes. De antirevolutionairen wensten belijdende christenen als voorlieden van het CDA. Aan dit dispuut kwam pas een einde na de verschijning in 1978 van het *Rapport grondslag en politiek handelen*, uitgebracht door een door Van Verschuer voorgezeten commissie. Volgens dit rapport, dat kan worden beschouwd als een van de basisdocumenten van de fusie, en waarin de weg terug werd gevolgd naar de door Steenkamp in 1972 ontwikkelde antwoordfilosofie, fungeert het evangelie als richtsnoer voor het politieke handelen van het CDA. Het samenbindende element in de partij is echter niet het evangelie zelf of het kerkelijk leergezag, maar de als antwoord op de oproep van het evangelie geformuleerde 'politieke overtuiging'. Hierdoor kan het CDA zich, meer dan zijn drie voorgangers, zonder onderscheid naar geloofsovertuiging of maatschappelijke positie richten tot de gehele Nederlandse bevolking en in zijn politieke werk bovendien afstand bewaren tot de kerken. Men treedt niet langer toe tot de partij op grond van het feit dat men tot een bepaalde zuil en/of kerkelijke gezindte behoort, zo was de gedachte, maar doet dat op eigen gezag, omdat men zich kan vinden in de in beginsel- en verkiezingsprogramma's van de partij neergelegde politieke overtuiging en aanvaardt dat het hart hiervan wordt gevormd door de inspiratie van en de toetsing aan het evangelie.

Een extra moeilijkheid bij de beide grondslagdiscussies was dat de kwesties van de grondslag en de politieke koers – waarover hieronder meer – ten dele door elkaar heen liepen. Veel van de reserves die men in de loop der jaren koesterde jegens een samengaan van ARP, CHU en KVP kwamen voort uit de vrees dat de

nieuwe partij een kleurloze middenkoers zou gaan varen. Deze angst leefde zowel in protestants-christelijke, en daarbinnen vooral in antirevolutionaire, kring als bij de katholieken. Er was echter ook een verschil. Degenen in antirevolutionaire gelederen die een christelijk-sociale koers voor de nieuwe partij voorstonden, hoopten deze veilig te kunnen stellen door te streven naar een zo ondubbelzinnig mogelijke formulering van de christelijke grondslag in de statuten van de nieuw te vormen partij, terwijl degenen in katholieke kring die een vooruitstrevende koers wensten daarvoor juist de nevenschikking van christendom en humanisme een voorwaarde achtten. Het is uit dit verschil in zienswijze dat een aanzienlijk deel van de misverstanden en de conflicten die zich voordeden tijdens het fusieproces, is voortgekomen. De grondslagdiscussies gingen als gevolg hiervan niet altijd waarover zij leken te gaan. In werkelijkheid hadden deze debatten mede de politieke koers tot inzet, althans gedeeltelijk. Ook hebben mogelijke bondgenoten als het ging om bijvoorbeeld het beleid en de positie van het kabinet-Den Uyl, zoals Aantjes en De Zeeuw, elkaar hierdoor niet gevonden.

Bescheiden karakterverandering

Al met al kan worden vastgesteld dat de christelijke partijen in ons land in de aanloopperiode tot de CDA-fusie een karakterverandering hebben ondergaan in de richting van wat het Europese christendemocratische partijtype zou kunnen worden genoemd. Een christendemocratische partij kan immers worden omschreven als een partij die op rechtstreekse wijze – dat wil zeggen zonder bemiddeling door kerken of kerkelijke instanties – politiek wil bedrijven vanuit een meer of minder expliciet gemaakte algemeen-christelijke inspiratie, zich daarbij in beginsel richt tot de gehele bevolking zonder onderscheid naar sociale klasse of godsdienstige overtuiging, en een politieke koers voorstaat die wordt gekenmerkt door een streven naar ‘synthese’.⁸

Uit deze omschrijving blijkt evenwel tegelijkertijd dat de verschillen tussen ARP, CHU en KVP enerzijds en CDA anderzijds niet moeten worden overschat. Naast enkele veranderingen is er vooral ook veel continuïteit, met name op het punt van de wens een expliciete relatie te leggen tussen het christelijk geloof en het politieke handelen en de inhoud van het antwoord op de oproep van het evangelie voor het politieke handelen. Dit antwoord wordt beschreven in het in 1979 uitgebrachte *Program van Uitgangspunten van het Christen Democratisch Appèl* aan de hand van vier kernbegrippen: gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, solidariteit en rentmeesterschap.

Praktisch-politiek optreden

Hoe het in het christendemocratische beginselprogramma gegeven antwoord zich ten tijde van het wordingsproces van het CDA heeft vertaald in de praktisch-politieke

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

opstelling van ARP, CHU en KVP in het parlement, wordt hieronder beschreven. Daarbij passeren, zoals aangekondigd, achtereenvolgens een onderwerp de revue op het terrein van de politieke ordening (de herziening van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer en de invoering van een rechtstreeks gekozen kabinetsformateur), het sociaaleconomisch beleid (het gebruik van de partijrapporten *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* en *Gerede twijfel* bij de vier algemene politieke en financiële beschouwingen ten tijde van het kabinet-Den Uyl) en het sociaal-cultureel beleid (de abortuskwestie).

‘Nodeloze arbeid’

Volgens de reeds genoemde historicus Zwart hebben de drie voorlopers van het CDA hoogstens een marginaal stempel weten te drukken op de staatsinrichting van Nederland. Hoewel ARP, CHU en KVP de democratie met haar achterliggende ideaal van volkssoevereiniteit gedurende het grootste gedeelte van hun bestaan om principiële redenen afwezen, hebben zij altijd binnen de kaders van de liberale democratie moeten opereren, om zich er uiteindelijk in de jaren zestig van de vorige eeuw mee te verzoenen. Vanaf dat moment zou de christendemocratie zich, wat betreft haar ideeën over de politieke ordening, niet langer wezenlijk van andere politieke stromingen hebben onderscheiden.⁹

Nu is het natuurlijk de vraag wat in dit verband dient te worden verstaan onder ‘wezenlijk onderscheiden’. Het is zeker waar dat reeds het CDA-in-wording een aantal algemene liberaal-democratische idealen als individuele vrijheid, gelijke rechten, parlementaire democratie en de scheiding van kerk en staat had onderschreven. Men kan zich echter afvragen of dit niet toch tot op zekere hoogte eveneens kan worden gezegd van de voorlopers van de partij – met andere woorden: of Zwart de ideologieën van met name ARP en KVP op dit punt niet wat al te zwaar heeft aangezet, met als gevolg dat hij de invloed die deze partijen gedurende bijna honderd jaar op de staatsinrichting hebben uitgeoefend, heeft onderschat.

Relevanter in het kader van deze bijdrage is dat de overeenstemming over een aantal algemene liberaal-democratische idealen nog niet automatisch betekent dat de visie van de christendemocratie zich niet langer onderscheidt van die van andere stromingen. De strekking van mijn betoog is dat deze visie in de jaren zeventig wel degelijk onderscheidend is geweest en dat de christendemocratie (ook) in deze periode haar stempel heeft weten te drukken op de politieke ordening in Nederland.

Wat was het geval? In juni 1974 zond de minister van Binnenlandse Zaken, Wilhelm Friedrich de Gaay Fortman (ARP), een nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid naar de Tweede Kamer. In de openingszinnen van het stuk gaf het kabinet-Den Uyl aan de bevordering van een algehele grondwetsherziening als ‘een urgente zaak’ te beschouwen, waarvoor op dat moment de tijd was gekomen. Het functioneren van de parlementaire democratie diende verbeterd te worden en volgens de regering golden daarbij als grondgedachten ‘het bevorderen van meer duidelijkheid in de politiek, van een meer overzichtelijke partijenstructuur,

van parlementaire meerderheden, van het meer rechtstreeks betrekken van de kiezer bij het staatkundig gebeuren en met dit laatste ook van het meer dan tot dusverre plaatsen van de kiezer voor zijn specifieke verantwoordelijkheid'. Voor dit alles zouden onder meer vereist zijn een herziening van het kiesstelsel voor de Tweede Kamer en de invoering van een rechtstreeks, dat wil zeggen door de kiezers gekozen kabinetsformateur. Tussen deze beide voorstellen bestond bovendien een 'nauwe samenhang'.¹⁰

Concreet betekende dit met betrekking tot het kiesstelsel dat dit mede geschikt diende te zijn om tot meerderheidsvorming in het parlement te leiden. Het kabinet stelde hiertoe, in lijn met het rapport van de staatscommissie-Cals/Donner die zich eerder over staatkundige hervormingen had gebogen, een beperkt districtenstelsel voor. De invoering van een rechtstreeks gekozen kabinetsformateur zou de meerderheidsvorming een extra stimulans geven. Dit gelet op het feit dat kandidaten voor deze functie alleen kans maakten gekozen te worden en vervolgens het vertrouwen van de Tweede Kamer te verwerven, indien zij door een aantal partijen die gezamenlijk na de verkiezingen een meerderheid in de Kamer vormden, gesteund zouden worden. Nu de gekozen formateur aangewezen bleef op het vertrouwen van het parlement, betekende dit dat het parlementaire stelsel intact kon blijven. Dat zou anders zijn geweest als de minister-president gekozen zou worden, iets wat overigens eveneens door de staatscommissie in meerderheid was afgewezen.¹¹

In november 1974 vergaderde de bijzondere commissie Grondwet-Kieswet van de Tweede Kamer voor het eerst over de nota. Minister De Gaay Fortman zei bij deze gelegenheid te verwachten en te hopen 'dat de Regering door middel van de behandeling van deze nota enigermate te weten komt, wat kans maakt en wat niet, ook al om nodeloze arbeid te vermijden. Het is wel gemeen overleg, maar het is ook voorbereidend overleg voor een nog gemener overleg'.¹² Hij zou op zijn wenken worden bediend, echter op een wijze die hem waarschijnlijk niet geheel voor ogen had gestaan.

Op het moment dat de minister deze woorden sprak, had Willem de Kwaadsteniet (ARP) zich naar aanleiding van de nota al afgevraagd of de strekking ervan niet een centraliserende was: 'De kiezers, zo luidt het verhaal, moeten meer invloed krijgen op regeringsvorming en politieke meerderheidsvorming. Gebeurt dat via een districtenstelsel en een gekozen kabinetsformateur? Het effect is een machtsverschuiving van parlement naar Minister-President en ministerraad, meer politieke macht in handen van weinigen, minder invloed van het parlement'.¹³ Piet van der Sanden (KVP) had reeds opgemerkt dat wat hem betreft 'de algehele herziening niet tot doel behoeft te hebben om fundamentele wijziging in bij voorbeeld de regeringsvorming en het kiesstelsel tot stand te brengen'.¹⁴ En Tilanus, die als voorzitter van de christelijk-historische Tweede Kamerfractie plaats gemaakt had voor Roelof Kruisinga, had de minister gevraagd: 'Ligt het inderdaad naar zijn mening aan het stelsel dat wij met lange kabinetsformaties te maken hebben?

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

Of kan het ook liggen aan het bij sommige partners ontbreken van bereidheid tot overleg?’¹⁵

Toen de commissie vervolgens overging tot de algemene beschouwingen over het kiesstelsel en de regeringsvorming, gaf Van der Sanden aan dat zijn KVP op zichzelf voorstanders kende van wijziging van het vigerende kiesstelsel. Het enthousiasme voor het door het kabinet voorgestelde beperkte districtenstelsel was echter aanzienlijk afgenomen: ‘Wij hebben namelijk het gevoel gekregen, dat de Regering steeds meer is gaan spreken vanuit de idee van het tweepartijen- of tweeblokken-stelsel, een stelsel dat wij afwijzen. Daarover mag geen misverstand bestaan.’¹⁶ De rechtstreeks gekozen formateur had de KVP reeds eerder afgewezen, namelijk tijdens de behandeling van het door Ed van Thijn (PVDa) en Anneke Goudsmit (D66) ingediende initiatiefvoorstel terzake in 1970, en daar bleef de partij bij.¹⁷ De Kwaadsteniet deed hier ten aanzien van het kiesstelsel nog een schepje bovenop:

In feite verwerpt de Regering de gedachte, dat de staatsburger vrij is tot het oprichten en in stand houden van partijen. Door middel van het voorgestelde districtenstelsel immers wil zij een soort saneringsfusieproces ten aanzien van partijen op gang brengen. [...] Daarnaast wil de Regering voorkomen, dat een verkiezingsuitslag voor meer dan één uitleg vatbaar is [...], in wezen dus op weg naar een twee blokken-, twee partijen-stelsel.¹⁸

Ten aanzien van de rechtstreeks gekozen formateur achtte De Kwaadsteniet, mede gelet op de wijze waarop de regering eerder een schriftelijke vraag hieromtrent van de Kamer beantwoord had, de vrees reëel dat deze zou uitmonden in de door de ARP niet gewenste, direct door de kiezers gekozen minister-president:

Opgenomen wordt formeel de verkiezing van een formateur, de uitverkorene, Rachel. Maar door de heersende wind op dit punt wordt de sluier wat opgeblazen en via antwoord 72 zien wij materieel Lea, de gekozen minister-president, de niet gewenste. Maar de sluier wordt haastig naar beneden gedaan; wij moeten vertrouwen hebben in de vertrouwensregel. Eerst wanneer wij vertrouwen uitspreken, wordt Rachel Lea. Maar waarom zouden wij dat doen; het ging toch om Rachel? Echter, wij zullen helaas wel moeten. Want de oudere is Lea; de gekozen minister-president was de eerste, oudere, gedachte. En in antwoord 72 wordt ons dan ook ijlings onder ogen gebracht: ‘Ongetwijfeld zal het feit, dat de kiezers zich voor een bepaalde formateur hebben uitgesproken, een belangrijke factor voor de Kamer zijn.’ Dat is diplomatiek gezegd een understatement, politiek gezegd een waarschuwing, gewoon gezegd een dreigement en in ieder geval een werkelijkheid.¹⁹

Willem Scholten (CHU) noemde het van zijn kant een:

kardinale vraag [...] of het de primaire taak van een kiesstelsel is om een hergroepering van politieke partijen te bevorderen of – met de taal van de nota – om tot een meer overzichtelijke partijstructuur te komen. Mijn fractie beantwoordt die vraag ondubbelzinnig ontkenkend. Ik verwijs daarvoor ook naar een uitspraak van de Lohmanstichting uit 1967, dat een hergroepering, een concentratie, verkregen moet worden uit vrije wil van binnen uit op principiële gronden. Ik wil daaraan thans toevoegen: zoals dat op dit ogenblik met het CDA gebeurt.²⁰

Het in de nota genoemde doel van het stelsel van aanscherping van politieke verhoudingen onderschreef Scholten evenmin:

Het is ook de Minister bekend, hoe de C.H.U. altijd heeft geprobeerd tegenstellingen in ons volk te overbruggen en niet te verscherpen. Ik geloof dat het wezenlijke verschil tussen de geest van deze nota en ons standpunt ook hierin is gelegen, dat naar ons oordeel de kiezer primair zijn stem bepaalt op grond van het beginsel dat een bepaalde partij voert en niet op grond van een toevallige programmatische formulering van een bepaald moment. Een programma is wel van belang, maar het is niet het primaire uitgangspunt van het denken.²¹

Over het standpunt van de CHU met betrekking tot de rechtstreeks gekozen formateur liet Scholten evenmin misverstand bestaan: de CHU was en bleef hier ‘mordicus tegen’.²²

De drie confessionele woordvoerders Van der Sanden, De Kwaadsteniet en Scholten dienden hierop een motie in met de volgende inhoud:

van oordeel, dat de gekozen kabinetsformateur een ondeugdelijk middel is om onze representatieve parlementaire democratie te versterken; bovendien van oordeel, dat het opnemen van de vertrouwensregel in de Grondwet de bezwaren tegen de gekozen formateur niet wegneemt; nodigt de Regering uit geen voorstellen bij de Staten-Generaal aanhangig te maken, die grondwettelijk de gekozen kabinetsformateur mogelijk maken [...].²³

Deze motie werd aangenomen met de voorstemmen van KVP, ARP, CHU, VVD, SGP, Boerenpartij, Gereformeerd Politiek Verbond (GPV), Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN), Communistische Partij van Nederland (CPN), Pacifistisch Socialistische Partij (PSP) en Democratisch Socialisten '70 (DS'70).²⁴

In de Eerste Kamer refereerde Eddy de Geer van Oudegein (CHU) aan de term ‘nodeloze arbeid’ die minister De Gaay Fortman in de Tweede Kamer had gebruikt: ‘Het vermijden van nodeloze arbeid geldt in versterkte mate voor de leden van deze Kamer na de behandeling aan de overzijde van het Binnenhof.’ Nu enkele

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

van de meest ingrijpende voorstellen van het kabinet aldaar onvoldoende steun hadden verworven, kon de bespreking van de nota in de Eerste Kamer minder inhoud hebben dan ‘wanneer aan de overzijde niet de – al of niet zure – room van de melk was afgeschept’.²⁵ Niettemin waren de beschouwingen in deze Kamer, zoals vaker, zeer de moeite waard. Zo stelde dezelfde De Geer van Oudegein:

Verbetering in het functioneren van onze parlementaire democratie, het bevorderen van meer duidelijkheid in de politiek en van het meer rechtstreeks betrekken van de kiezer bij het staatkundig gebeuren – doeleinden, waar het kabinet naar wil streven – lijken niet in de eerste plaats te bereiken door het wijzigen van de regels. Het eerste, dat daarvoor nodig is, bestaat in het opwekken van op goede informatie berustende belangstelling van de burgers. Voor de politieke partijen ligt hier een taak, die nog in onvoldoende mate wordt vervuld.²⁶

In dezelfde geest gaf Piet Boukema (ARP) aan dat de discussie over de verbetering van het functioneren van de parlementaire democratie zich niet diende te beperken tot de wijze van samenstelling van kabinet en Staten-Generaal in het algemeen en de invloed van de kiezers daarop in het bijzonder:

Voor de mogelijkheid om een kabinetsbeleid door de burgers aanvaard te krijgen, is de inhoud van dat beleid veel belangrijker dan de wijze waarop dat kabinet tot stand is gekomen. Wij staren ons met andere woorden te veel blind op de procedure van kabinetsformatie – hoe belangrijk die ook is – en letten te weinig op het beleid en op de wijze, waarop dat tot stand komt.²⁷

Minister-president Den Uyl kon naar aanleiding van deze en andere interventies slechts erkennen: ‘De beschouwingen in deze Kamer hebben niet overvloed van protesten tegen de stellingname van de Tweede Kamer.’²⁸

Al met al lijkt het onderscheidende van de visie van het CDA-in-wording op de politieke ordening het beste te kunnen worden uiteengezet met behulp van twee door de Groningse bijzonder hoogleraar Staatsrecht Alfons Dölle, sinds 1999 Eerste Kamerlid voor het CDA, geschetste denkrichtingen.²⁹ Hij onderscheidt enerzijds een instrumentalistisch-functionele benadering van het binnenlands bestuur, die grotere, zorgvuldig geplande wijzigingen niet uit de weg gaat. Deze veranderingen kunnen bijvoorbeeld sociaaleconomisch of planologisch geïnspireerd zijn. Hier-tegenover staat wat Dölle aanduidt als de historische, constitutioneel-normatieve benadering. In dit tweede perspectief, dat kenmerkend is voor het CDA-in-wording, worden hoogstens kleinere, meer intuïtieve veranderingen voorgestaan. Dit komt tot uitdrukking in een zeker incrementalisme, waarover nogal eens schamper wordt gedaan. Het wordt echter gevoed door een sterk geloof in lokale gemeenschappen en bijbehorende scepsis jegens pogingen om daarin met behulp van aan de tekentafel ontworpen totaalvisies wijzigingen aan te brengen.

Hoewel Dölle zijn betoog toespitst op het decentrale bestuur, geldt deze historische, constitutioneel-normatieve benadering welbeschouwd ook voor andere terreinen van de politieke ordening. Zo zetten ARP, CHU en KVP ten tijde van de totstandkoming van het CDA, zoals we hebben gezien, een belangrijke stap door de voorstellen van het kabinet-Den Uyl tot wijziging van het kiesstelsel in de richting van een beperkt districtenstelsel en tot invoering van de rechtstreeks gekozen kabinetsformateur resoluut van de hand te wijzen. Deze opstelling, passend in een internationaal beeld, kan – de aanduiding historisch constitutioneel-normatieve benadering suggereert het eigenlijk al – ongetwijfeld als conservatief worden aangemerkt.³⁰

‘Al zou het kunnen, het mag nooit meer worden zoals vroeger, het mag zo niet verder’

Richten wij thans onze blik op het sociaaleconomisch beleid van de confessionele partijen, dan blijkt er bij de vormgeving van de welvaartsstaat gedurende de eerste naoorlogse decennia sprake te zijn geweest van een duidelijk eigen profiel.³¹ Uitgerekend de periode van de wording van het CDA is tot nu toe echter onderbelicht gebleven. Toch vormen ook deze jaren een interessante fase in de christendemocratische gedachtevorming op sociaaleconomisch gebied. In 1972 schreef Steenkamp zoals wij zagen voor de Contactraad van ARP, CHU en KVP de strategienota *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*. Samen met het rapport *Gerede twijfel* uit 1974 van de samenwerkende wetenschappelijke bureaus van de drie voorlopers van het CDA, biedt deze nota een geprofileerde stellingname op sociaaleconomisch terrein.

Zo spreekt de strategienota van ‘een breukpunt in de tijd’ en ‘een overgangsfase van onze cultuur’.³² Over de maatschappijvisie staat er te lezen ‘dat wij de samenleving zien als een veelvormige gemeenschap van mensen, groepen en volken, die ten aanzien van elkaar een wezenlijke verantwoordelijkheid dragen en ook gezamenlijk verantwoordelijk zijn’.³³ In lijn met opvattingen zoals deze in de ARP, CHU en KVP heersten over soevereiniteit in eigen kring en subsidiariteit, werd als kerntaak van de overheid gezien:

dat zij zich inzet voor de overwinning van het recht in nationale en internationale verhoudingen, en wel zo, dat de mensen in hun gezinnen, in hun werk en in al hun sociale relaties hun verantwoordelijkheid – voor de ander – kwijt kunnen. Daarbij komt geen van de menselijke samenlevingsvormen het recht toe over de andere in die zin te heersen, dat daaraan geen eigen werk-, levens- en verantwoordelijkheidssfeer meer wordt toegekend.³⁴

Binnen deze algemene kaders betoonde de nota zich opvallend kritisch over ‘het postulaat van de economische groei’: ‘De onafgebroken Sinterklaasavond, die begon met de industriële revolutie, heeft steeds nieuwe verrassingen gebracht, die in talloze gevallen het leven verrijkt en aangeneramer hebben gemaakt. Wij worden

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

ons er nu echter steeds meer pijnlijk van bewust, dat de kwaliteit van ons bestaan daalt.’³⁵ In plaats daarvan bepleitte de nota – met een beroep op het rapport van de uit leden van PVDA, D66 en PPR samengestelde commissie-Mansholt, die het rapport van de Club van Rome voor Nederland uitwerkte – ‘harmonische groei’: ‘Harmonische groei betekent dat wij uit de steeds doorgaande draaimolen van de ongebreidelde produktie-uitbreiding weg moeten.’³⁶ Hiertoe achtte de nota ‘niets minder dan een bekering’ noodzakelijk: ‘Het gaat om het bevrijden van mensen en groepen uit het materialisme tot een daadwerkelijk dienen van de ander.’³⁷ Nodig was ‘een culturele of welzijnsrevolutie’: ‘Het “de mens leeft niet van brood alleen”, moet ook hier een maanwoord zijn.’³⁸

Ook *Gerede twijfel* was alleszins een bevlogen rapport. Het oogmerk van de nota was om een aanzet te geven voor een stellingname in de discussie over de perspectieven van de economische ontwikkeling. Immers: ‘Wanneer wij binnen het groeiende Christen Democratische Appèl voor elkaar en voor derden herkenbaar willen worden aan een zekere omlijning van onze koers op sociaaleconomisch terrein, dan zullen wij voortdurend moeten proberen de wezenlijke vragen te onderscheiden van de minder wezenlijke.’³⁹ Hiertoe ging het rapport – opnieuw – in op de kenmerken van de industriële expansie. Dit leidde de samenwerkende wetenschappelijke instituten ertoe om te pleiten voor het maken van een begin met het omzetten van de huidige economische ontwikkeling in wat ‘werkelijke sociaaleconomische vooruitgang’ werd genoemd: ‘Dat betekent, dat wij de economische ontwikkeling zullen moeten binden aan normen van milieubehoud, aan het conserveren van de grondstoffenvoorraad en aan het gezichtspunt van een rechtvaardiger internationale arbeidsverdeling.’⁴⁰ Aangezien niet te overzien viel welke gevolgen deze restricties zouden krijgen voor de economische groei, betrof het een politieke opgave ‘die geen enkele kans van slagen heeft zonder een appèl op de gezindheid, het hart van de kiezers’.⁴¹ In het slothoofdstuk, gewijd aan de consequenties van het beleid, liet het rapport wel degelijk doorschemeren dat de geringere groeipercentages noopten tot een serieuzere herwaardering van bestaande en nieuwe collectieve uitgaven dan onder vorige kabinetten was verricht en dat slechts een betrekkelijk geringe toename mogelijk zou zijn in de reële groei van de particuliere sector, te weten de loon- en overige inkomens.⁴²

Tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting 1974 haalde Aantjes (ARP) de strategienota aan tijdens een pleidooi voor solidariteit met ‘de zwakke, de verdrukte, de ontrechte. Het gaat om de verantwoordelijke mens in een verantwoordelijke maatschappij. Niet “Hoe word ik er beter van?”, maar “Wat is er beter?” Ik citeer oud-minister Bogaers in zijn karakterisering van de strategienota van de CDA-partijen; “Niet het hebben van de mens is het belangrijkste, maar het zijn; zelf iemand kunnen zijn en nog meer anderen iemand laten worden”.’⁴³

Een jaar later, bij de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting 1975, beriep ook CHU-fractievoorzitter Kruisinga, wiens partij niet tot het kabinet-Den Uyl was toegetreten, zich op het gedachtegoed van de nota

toen hij zei: ‘De bedoeling met de mens is, dat hij verantwoordelijkheid draagt voor zich zelf en dat hij bovendien bereid is verantwoordelijkheid te dragen voor zijn medemensen.’⁴⁴ Gemeten naar deze maatstaf, meende hij in de Troonrede ‘een mogelijke ontwikkeling naar een centralistische en dirigistische overheidsbemoeyenis’ te ontwaren.⁴⁵ Kruisinga koesterde verder ‘grote bezwaren’ tegen de door het kabinet voorgestelde verhoging van de overheidsuitgaven: ‘In het beleid op langere termijn dient rekening te worden gehouden met een geringere economische groei in de oude zin van dat woord. In het rapport “Gerede Twijfels” wordt deze zaak nog eens fundamenteel uit de doeken gedaan. Dit rapport is hier naar ons genoegen al meer aangehaald.’⁴⁶

Tot degenen die het rapport *Gerede twijfel* eerder hadden aangehaald, behoorden interessant genoeg zowel oppositieleider Hans Wiegel (vvd) als Van Thijn (pvda), die er vanzelfsprekend ieder uithaalden wat hun bij hun politieke opstelling het beste van pas kwam. Zo stelde Wiegel: ‘In het rapport “Gerede Twijfel” dat de Minister-President verleden week citeerde, staat heel duidelijk dat het accent niet moet worden gelegd op centralisatie van de besluitvorming bij de overheid.’⁴⁷ Van zijn kant betoogde Van Thijn dat het werkgelegenheidsargument steeds ongeschikter werd om als alibi te fungeren voor het niet stellen van grenzen aan de groei: ‘Ook bij de confessionele partijen wordt dit onderkend. [...] “Gerede twijfel” komt tot de conclusie dat “een beleid, gericht op een genormeerde economische ontwikkeling, die de structuur van onze samenleving niet onaangestast laat”, nodig is. Dit is niet gering, mijnheer de Voorzitter.’⁴⁸

KVP-fractievoorzitter Andriessen maakte van zijn kant tijdens deze zelfde algemene beschouwingen duidelijk dat hij het gebruik van *Gerede twijfel* door Van Thijn kritisch bezag. De sociaaldemocratische benaderingswijze verschilde van de confessionele:

Om dat te staven wil ik twee citaten geven uit hetzelfde ‘Gerede twijfel’ waaruit hij zo heeft geciteerd. Inzake de vraag, hoe men het probleem moet aanpakken en waarvan men uit moet gaan, staat op blz. 19 van ‘Gerede twijfel’ het volgende: ‘Wij zijn van mening, dat wij vanuit onze partijen het accent niet moeten leggen op een centralisatie van de besluitvorming bij de overheid.’ In verband met de vraag, hoe wij moeten verdelen en hoe wij alles moeten betalen wat wij willen, staat er in ‘Gerede twijfel’: ‘Het is niet moeilijk in te zien, dat deze geringe groeipercentages’ – waarvan eerder in het betreffende hoofdstuk wordt gerept – ‘ons voor de noodzaak plaatsen de herwaardering van bestaande en nieuwe collectieve uitgaven veel serieuzer in overweging te nemen dan onder vorige kabinetten werd gedaan’.⁴⁹

Andriessen wenste beide citaten nadrukkelijk bij de discussie te betrekken. Deels in reactie op een uitgave van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de pvda, gaf hij aan dat de ondernemingsgewijze productie voor hem ‘de harde kern van de economische bedrijvigheid’ bleef: ‘Ook daarover worden

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

in het boekje “Gerede twijfel” in de slothoofdstukken aanbevelenswaardige opmerkingen gemaakt, maar een centrale leiding van de economie die naar mijn idee ook het gevolg is van de gedachte die aan het boekje van de Wiardi Beckman Stichting ten grondslag ligt wijzen wij af.⁵⁰ Ook het kabinet sprak hij aan vanuit de filosofie van de wetenschappelijke rapporten van zijn partij-in-wording:

De overheid is verantwoordelijk – mede verantwoordelijk, zou ik willen zeggen – voor het behoud van pluriformiteit in de samenleving. Als zij die verantwoordelijkheid aanvaardt, mag zij hoge eisen stellen aan hen die aan die pluriformiteit gestalte geven. [...] Maar de overheid moet ook ruimte laten. De overheid moet ook partner willen wezen. Met die opvatting heeft naar het schijnt het socialisme moeite; die opvatting strijdt met het systeem van planning, programmering, leiding. Centralisme en individualisme passen beide niet in onze samenleving. Wij zullen beide blijven wantrouwen.⁵¹

Hoewel Andriessen tegen het einde van dit citaat trachtte evenwicht te brengen in zijn interventie door ook het individualisme te kritiseren, lijkt er toch sprake te zijn van een accentverschil met Aantjes, die juist eerder het gedachtegoed uit de nota’s benutte om een versobering op economisch gebied te bepleiten:

Wat ik in het beleid te zeer mis, is een geest zoals die spreekt uit het C.D.A.-rapport ‘Gerede Twijfel’, dat een keus verwerpt tussen het afremmen of stimuleren van economische groei, maar kiest voor het normeren van de economische groei. [...] De Minister-President heeft bij het uitbreken van de oliecrisis gezegd: ‘Het wordt nooit meer zoals vroeger, het kan zo niet verder.’ Ik voeg daaraan toe: ‘Al zou het kunnen, het mag nooit meer worden zoals vroeger, het mag zo niet verder.’ Die overtuiging vind ik in het beleid onvoldoende terug.⁵²

De volgende dag maakte premier Den Uyl overigens de strekking van de interventies van Andriessen, Krusinga, Aantjes en ook Hette Abma (SGP) naar het scheen tot de zijne. Hij voegde daaraan toe dat de naar zijn mening te dikwijls als tegenstelling gepresenteerde verhouding tussen overheid enerzijds en particulier initiatief anderzijds, onder meer als gevolg van de verstatelijking van een deel van dit particulier initiatief, in feite reeds een verandering had ondergaan. De grenzen waren vervaagd.⁵³

Tijdens de algemene politieke en financiële beschouwingen over de rijksbegroting 1976 sprak Andriessen op een manier die eerder herinneringen opriep aan hetgeen Aantjes het jaar ervoor had betoogd. Het evangelisch appèl op mens en samenleving had naar zijn oordeel ‘vandaag een andere klank dan gisteren. Vandaag is de vertaling van het woord solidariteit soberheid – voor mij zijn die op het ogenblik synoniem – in eigen wensen omdat honderdduizenden in de ellende zitten. Het gaat nu niet om méér; het gaat nu om de instandhouding van het

noodzakelijke voor allen.⁵⁴ Aantjes zelf noemde als een van de belangrijkste criteria aan de hand waarvan hij het regeringsbeleid wenste te beoordelen ‘de vraag, in hoeverre het beleid mede een samenleving bevordert die in christen-democratische kring graag wordt aangeduid met de [term] verantwoordelijke maatschappij; een samenleving waarin niet het eigenbelang centraal staat, maar de solidariteit met de ander [...]’.⁵⁵

Een jaar later, bij de laatste algemene politieke en financiële beschouwingen onder het kabinet-Den Uyl, was het vooral Andriessen die aangaf ‘nog niet tevreden’ te zijn over de verhouding tussen overheid en particulier initiatief.⁵⁶ In een pleidooi dat een voorafspiegeling leek van de betogen van minister Elco Brinkman (CDA) van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur over de zorgzame samenleving uit de jaren tachtig van de vorige eeuw, stelde hij:

In de tijd van de meest perfecte communicatiemediën met alle technieken die daarbij horen, is er individueel misschien meer communicatie-armoede dan ooit tevoren. Ook hier is de structuur perfect, maar de mens staat vaak alleen. Voorzieningen zijn goed, zijn nodig. Laten wij blij zijn dat wij hen hebben, maar wij moeten terug naar de mens die vraagt naar de medemens. Dat kan niet alleen beroepsmatig. Het moet beginnen bij het gezin, in de man-vrouwrelatie en in het gesprek over het balkon of de heg. Moet na de ontmanteling van het gezin de hulpverlener de taak van de ouders tegen hun zin overnemen? Moet na de ontmanteling van de buurt, het gemeenschapshuis de buurtfuncties overnemen? Moet na de ontmanteling van de klas de schoolbegeleidingsdienst de vriendschap overnemen? Ik overdrijf, ik weet het, maar ik stel de vraag: laten wij niet te gemakkelijk authentieke groepen los voor nieuwe doelgroepen?⁵⁷

Uit het bovenstaande blijkt dat de rapporten *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij* en *Gerede twijfel* tot op zekere hoogte doorwerkten in de opstelling van de confessionele drie in het parlement. Hierbij kwam wel aan het licht dat zij in zoverre multi-interpretabel waren dat politieke tegenstanders van uiteenlopende signatuur er hun winst mee konden doen. Ook leken de lezingen van de fractievoorzitters van de confessionele drie soms uiteen te lopen. Voorts valt op dat premier Den Uyl op een bepaald moment de vanuit confessionele hoek gemaakte kanttekeningen bij zijn beleid tot de zijne leek te maken. Een en ander zegt iets over het flexibele karakter van het gedachtegoed op sociaaleconomisch terrein, dat zich kennelijk zowel leent voor progressievere als conservatievere interpretaties. Tevens blijkt het denken niet zodanig onderscheidend te zijn dat – wanneer dit opportuun lijkt – het niet door politieke tegenstanders gedeeltelijk kan worden toegeëigend. Anderzijds valt bij kennisname van het geheel van de rapporten en de parlementaire doorwerking ervan op dat het gedachtegoed op sociaaleconomisch terrein in de jaren zeventig relatief geprofileerd was en per saldo toch eerder een wat vooruitstrevend dan een behoudend karakter droeg.⁵⁸ Deze

'Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan'

toon klonk ook nog door in het eerste CDA-programma voor de Tweede Kamer-verkiezingen, *Niet bij brood alleen* uit 1977. Het latere CDA sprak, toegegeven onder andere omstandigheden en niet ongeclausuleerd, toch eerder over economische groei dan over harmonische groei.⁵⁹

'Het is niet de taak van de overheid mensen persoonlijk te dwingen Gods geboden na te leven'

Ten derde kijken wij naar het sociaal-culturele beleid, speciaal het abortusvraagstuk. De historica Hillie van de Streek stelt over deze kwestie dat de confessionele drie er in de jaren zeventig in zijn geslaagd 'an intricate compromise' te sluiten met de liberalen en sociaaldemocraten. Volgens haar wisten ARP, KVP en CHU weliswaar ten aanzien van abortus een uitstel in de besluitvorming te bereiken, maar konden zij niet voorkomen dat uiteindelijk een beslissing werd genomen die grotendeels tegengesteld was aan hun oorspronkelijke ideeën.⁶⁰ Hoe is dit precies in zijn werk gegaan? Uiteraard is het niet mogelijk, en overigens ook niet nodig, hier het hele wetgevingsproces te behandelen.⁶¹ De nadruk wordt daarom gelegd op een voor het CDA-in-wording cruciale episode.

Sinds 1970 zijn bij het parlement verscheidene wetsvoorstellen in behandeling geweest, die strekten tot herziening van de bestaande wettelijke voorschriften inzake abortus. Zo dienden in dat jaar Jan Lamberts en Hein Roethof (beiden PVDa) een initiatiefvoorstel in tot wijziging van de strafbepalingen inzake zwangerschapsverstoring. In 1972 maakten de toenmalige ministers van Volksgezondheid en Milieuhygiëne en van Justitie uit het kabinet-Biesheuvel, Louis Stuyt en Van Agt (beiden KVP), een wetsvoorstel aanhangig houdende nieuwe regels met betrekking tot het afbreken van zwangerschap. Dit laatste ontwerp werd in 1975 ingetrokken, zelfs nog voordat de Tweede Kamer voorlopig verslag had uitgebracht. Dit kwam voort uit de afspraak die bij de formatie van het kabinet-Den Uyl was gemaakt, dat dit zou gebeuren wanneer de confessionele fracties die dit kabinet gedoogden (ARP en KVP) een initiatiefvoorstel hadden ingediend. Ongeveer gelijktijdig met de intrekking van dit wetsontwerp zagen twee andere initiatiefwetsontwerpen omtrent het afbreken van zwangerschap het licht, namelijk een van Theo van Schaik (KVP) en Hannie van Leeuwen (ARP) en een van Els Veder-Smit en Aart Geurtsen (VVD). Het laatstgenoemde ontwerp en het oudere van Lamberts en Roethof werden in 1976 vervangen door een gecombineerd initiatiefvoorstel dat de Tweede Kamer in september 1976 behandelde, gelijktijdig met het voorstel van Til Gardeniers-Berendsen (die in de plaats was gekomen van Van Schaik) en Van Leeuwen.

De memorie van toelichting bij het confessionele initiatiefvoorstel benadrukte 'dat eerbied voor en bescherming van het menselijk leven ongeacht ontwikkelingsstadium of verschijningsvorm hoeksteen behoort te zijn en te blijven van ieder politiek beleid en dus ook op het vlak van wetgeving'.⁶² Deze beschermwaardigheid van het menselijk leven werd aangemerkt als 'het meest essentiële

van de evangelische opdracht, die een bijzondere dimensie krijgt ten aanzien van de zwakken en weerlozen, de van macht verstokenen en (passend in dit verband) de “ongewensten”, die wij moeten beschermen en met liefde omringen’.⁶³ Hoewel veel mensen ervan overtuigd waren dat een rechtsgrond voor een abortus slechts te vinden zou zijn indien het leven van de vrouw in het geding was, wilden de indieners echter nadrukkelijk erkennen dat een deel van het Nederlandse volk van oordeel was dat abortus ook toelaatbaar moest zijn in andere gevallen. Derhalve kozen zij op principiële gronden voor een tussenweg: ‘Het wil ons voorkomen dat het “opdringen” van een wet die een extreme opvatting met uitsluiting van de andere tot gelding zou willen laten komen, niet heilzaam kan zijn.’⁶⁴

In het voorlopig verslag dat in juni 1975 uitkwam, stond te lezen dat de fracties van KVP, ARP en CHU weliswaar ‘met instemming’ kennis hadden genomen van de inhoud van dit wetsontwerp, maar dat enkele leden vooralsnog een voorbehoud wensten te maken of zij er uiteindelijk voor zouden stemmen.⁶⁵ In de memorie van antwoord gaven de indieners vervolgens enkele maanden later nog eens duidelijk aan: ‘Het hebben van een persoonlijke opvatting hoezeer ook godsdienstig-zedelijk gefundeerd kan [...] niet door strafrecht afgedwongen worden, als deze opvatting althans niet door de grote meerderheid van ons volk wordt onderschreven. [...] Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan.’⁶⁶

Op 14 september 1976 nam vervolgens de plenaire behandeling een aanvang. De woordvoerders van KVP, ARP en CHU spraken bij deze gelegenheid namens elkaars fracties, waarbij zij een onderlinge taakverdeling hadden aangebracht wat betreft de te behandelen deelonderwerpen. Tilanus (CHU) gaf bij deze gelegenheid eerst het vertrekpunt van de confessionele drie weer: ‘Wij geloven in God, de Schepper van het menselijke leven en wij onderschrijven de stelling in de memorie van toelichting van de toenmalige indieners, de leden Van Schaik en Van Leeuwen, dat het een essentiële evangelische opdracht is, het menselijke leven te beschermen. Dat geldt voor elk stadium van ontwikkeling, zeker als dat leven zich in zwakke en weerloze staat bevindt.’⁶⁷ Vervolgens ging hij in op de moeilijkheid die dit vertrekpunt opriep, wanneer vervolgens tot wetgeving moest worden overgegaan: ‘Er bestaat spanning tussen de eigen norm en de wetgeving, zowel voor degenen, die méér ruimte willen als voor degenen, die minder ruimte willen dan de wet toestaat. De wetgever kan hier niet één van beide uiterste opvattingen in de wet neerleggen.’⁶⁸ Dien Cornelissen (KVP) typeerde de samenvoeging van de onderscheiden wetsontwerpen van PVDa en VVD tot een nieuw, gezamenlijk wetsontwerp als ‘een onzalig verbond’.⁶⁹

De drie confessionele fracties hadden echter ook zelf ‘geworsteld’ met de problematiek, aldus Cornelissen: ‘Met name de vraag of wij als fractie met een eigen regeling zouden mogen komen als deze niet volledig de norm kan dekken waarvoor wij persoonlijk in geweten willen staan, stond daarbij centraal.’⁷⁰ Zij vervolgde, verwijzend naar het falen van de tot dan toe geldende wetgeving:

'Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan'

Het wetsontwerp-Gardeniers/Van Leeuwen stelt nadrukkelijk de norm van de beschermwaardigheid van het ongeborn leven. Het zegt tegen abortus: nee, tenzij. In dat tenzij ligt de afweging die de nieuwe wet vereist met het oog op strafbaarstelling, maar niet de individuele gewetensafweging waar de wetgever buiten staat en ook volstrekt buiten moet blijven. Dat is voor ieder de eigen gewetensbeslissing en voor de christen de beslissing met inachtneming van de Goddelijke wet. [...] Wij menen dit getuigenis te moeten geven al is het niet volmaakt en zal het niet die volledige rechtsbescherming aan het ongeborn leven kunnen bieden, die wij als ethisch en christelijk ideaal zien. Wij ervaren dat als jammer en pijnlijk, maar willen voor die pijn onze verantwoordelijkheid voor de wetgeving niet kwijt. Wij willen niet zijn als degene die slechts roept om hulp voor de drenkeling die te water ligt, maar er niet inspringt in een poging om te redden.⁷¹

Hiertegenover stond voor Cornelissen de benadering zoals gekozen in het wetsontwerp van PVDA en VVD:

Het wetsontwerp van de heren Geurtsen, Lamberts, Roethof en mevrouw Veder-Smit stoelt uitsluitend op de gewijzigde opvattingen in de samenleving en dit kan zeer modern en progressief klinken en in een aantal zaken is het van groot belang dat de wetgeving wordt aangepast aan de gewijzigde of zich wijzigende situaties, maar waar het gaat over zulke belangrijke zaken van leven of dood, is het onverantwoord om de wetgeving zo uitsluitend te baseren op deze gronden. Dit is geen wezenlijk fundament voor deze gewichtige zaken, dit wetsontwerp stoelt daarom ook naar mijn mening op drijfzand.⁷²

Gerrit van Dam (ARP) vulde dit betoog aan door de positiebepaling van de confessionele drie anderzijds af te bakenen ten opzichte van hen die een strengere wetgeving voorstonden:

Zou dan geen oog moeten bestaan voor de levensnood van de vrouw? Wij kunnen ons dat nauwelijks voorstellen. In onze opvatting over de taak van de overheid is daarvoor in elk geval wel plaats. Dat scheidt ons aan de andere kant van degenen die abortus onder alle omstandigheden willen uitsluiten met een beroep op het goddelijke gebod 'gij zult niet doden'. [...] Het is niet de taak van de overheid mensen persoonlijk te dwingen Gods geboden na te leven. Dat zou betekenen een heersen over het persoonlijke geweten. Het zou tot dictatuur voeren en elke persoonlijke verantwoordelijkheid van de mens tegenover God beknotten.⁷³

Een en ander voorkwam niet dat de Tweede Kamer het wetsvoorstel van PVDA en VVD op 29 september 1976 met 83 tegen 58 stemmen aannam.⁷⁴ Hierop trok Van Leeuwen het eigen wetsontwerp in, nu haar bij peiling was gebleken dat een

meerderheid van de Kamer de behandeling ervan niet wenste te schorsen. Bij verwerping van het wetsontwerp van PVDA en VVD in de Eerste Kamer kon het initiatiefrecht dan eventueel opnieuw worden gebruikt.⁷⁵ Inderdaad verwierp de senaat het overgebleven initiatiefontwerp op 14 december 1976 – doordat acht liberalen zich keerden tegen hun politieke geestverwanten in de Tweede Kamer – en wel met 41 tegen 34 stemmen.⁷⁶

Het verhaal aan confessionele zijde gaat vervolgens echter pas verder met de opname van een passage in het regeerakkoord dat ten grondslag lag aan het optreden van het eerste kabinet-Van Agt van CDA en VVD in 1977, dat de totstandkoming van een nadere wettelijke regeling van het abortusvraagstuk dringend gewent was. Het werd uiteindelijk 15 februari 1979 totdat de betreffende Wet afbreking zwangerschap aanhangig werd gemaakt. Tevens dienden Abma (SGP) en Bart Verbrugh (GPV) een wetsvoorstel levensbescherming menselijke vrucht in.

Volgens het in juli 1979 uitgebrachte voorlopig verslag gaven de leden van de inmiddels gevormde CDA-fractie aan ‘in weerwil van hun twijfels over de inhoud van dit wetsontwerp’ waardering te hebben voor het feit dat het kabinet een wetsvoorstel had ingediend.⁷⁷ Bij de beoordeling van het wetsvoorstel gold voor de christendemocratische Tweede Kamerleden als uitgangspunt:

Dat de mens naar Gods beeld en gelijkenis is geschapen en dat daarom publiekelijke rechtsbescherming geboden is, ook als het gaat om het ongeboren menselijk leven. [...] Voor hun gemotiveerde standpunt verwezen zij naar de toelichting op het destijds door de leden Van Schaik en Van Leeuwen ingediende wetsontwerp. Met dit voorstel – waarnaar in het CDA-programma wordt verwezen – werd beoogd tot een aanvaardbare wettelijke regeling te komen vanuit het zoëven geformuleerde uitgangspunt. Vanzelfsprekend zou de fractie dus bij de beoordeling van het onderhavige wetsontwerp het wetsvoorstel-Van Schaik en Van Leeuwen in de beschouwingen betrekken.⁷⁸

Ook tijdens de plenaire behandeling van het wetsvoorstel, op 4 november 1980, refereerde Wim Deetman (CDA) aan de eerdere beraadslagingen over het confessionele initiatiefwetsvoorstel – bijvoorbeeld bij de beantwoording van de vraag of het CDA onder alle omstandigheden bereid was een compromis te sluiten:

Er is toen vanuit het CDA geantwoord op een vraag van de SGP-fractie, dat een volksvertegenwoordiger ook in zijn politiek handelen het Evangelie tot richtsnoer dient te nemen. Hieraan werd de opvatting toegevoegd, dat in de wetgeving het mede gaat om het afwegen van twee criteria: het absolute criterium van de Wet Gods en het relatieve criterium van de zedelijke draagkracht van het volk. Zo is het toen gezegd en geschreven en zo geldt het nog voor het CDA. Aan de genoemde twee criteria voeg ik een derde expliciet toe. Destijds is onzerzijds gezegd, dat de wet nimmer de consciëntie van een volk kan veranderen; zij kan een ontwikkeling ten kwade kanaliseren en ten

‘Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’

goede bevorderen. Het derde criterium is dan, dat de wet ook aangrijpingspunten moet bevatten voor kanalisering van het kwade en de bevordering van een ontwikkeling ten goede, een ontwikkeling gericht op de absolute norm.⁷⁹

Minister van Justitie Job de Ruiter (CDA) verdedigde het wetsvoorstel met succes, onder meer door in de richting van de SGP aan te geven ‘dat ik mij niet goed kan voorstellen dat de evangelische boodschap niet naast het gebod van bescherming van menselijk leven – ook dat van het ongeboren leven – tevens een plicht tot verlening van hulp aan de mens in nood zou bevatten’.⁸⁰

In de Eerste Kamer gaf woordvoester Madeleen Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn (CDA) ten overvloede aan dat het in een pluriforme samenleving niet de taak van de overheid is ‘om Gods wet als zodanig in de menselijke wetgeving op te nemen’. Volgens haar kon het oordeel van de CDA-fractie over het wetsontwerp niet goed worden begrepen door wie ‘de door ons aangebrachte scheidslijnen tussen geloof, ethiek en recht niet onderkennen of de opvattingen daarover niet delen’.⁸¹ Het belangrijkste element uit het wetsontwerp voor de CDA-fractie was ‘dat de beslissing over [de] zo moeilijke en diep ingrijpende afweging tussen de noodsituatie waarin de vrouw als gevolg van een ongewenste zwangerschap verkeert en het afbreken van ongeboren menselijk leven hier duidelijk normatief is georiënteerd, een logisch vervolg op het handhaven van abortus in het wetboek van strafrecht’.⁸² Bij de stemverklaringen gaf Leyten aan dat ‘het overgrote deel’ van haar fractie had besloten voor het wetsvoorstel te stemmen. Het werd uiteindelijk aangenomen met 38 tegen 37 stemmen.⁸³

In de abortuskwestie koos het CDA-in-wording, al worstelend met de materie, aldus positie tussen de opvatting dat de eigen ethische opvattingen rechtstreeks in wetgeving dienden te worden verankerd en het ongeclausuleerde aansluiten bij de tijdgeest. De compromisoplossing, door de confessionele drie verdedigd als principieel standpunt, hield een ‘nee, tenzij’ in. Daarmee leek het CDA-in-wording op de sociaal-culturele dimensie in zekere zin een middenpositie te betrekken, tussen progressief en conservatief in. Met een beroep op de grenzen van de zedelijke draagkracht van de bevolking ging het in elk geval verder mee met de veranderende maatschappelijke opvattingen dan op grond van een puur conservatieve stellingname mocht worden verwacht. Al was het imago van de grote confessionele partijen op sociaal-cultureel gebied ongetwijfeld behoudend, de ware conservatieven op dit gebied waren eerder te vinden in de kring van de kleine christelijke partijen.

Slot

Het citaat uit de titel van deze bijdrage, ‘een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan’, is afkomstig uit de abortusdebatten in de Kamer en ongetwijfeld ook hierop het meest van toepassing. Het vormde de basis voor de tussenweg die de confessionelen op sociaal-cultureel gebied hebben gevolgd.

Bij nader inzien kan het adagium ook – zij het met enige fantasie – met betrekking tot de beide andere behandelde terreinen van toepassing worden verklaard. De historische, constitutioneel-normatieve benadering die het CDA-in-wording voorstond met betrekking tot de politieke ordening vond haar oorsprong immers, zoals gezien, mede in een groot vertrouwen in bestaande gemeenschappen en hun (staatsrechtelijke) mores en de huiver om daar met behulp van theoretische constructies wijzigingen in aan te brengen. Op sociaaleconomisch vlak leken de drie partijen in de jaren zeventig weliswaar meer bereid om veranderingen door te voeren, maar zij maakten zich daarbij bewust afhankelijk van het welslagen van een moreel appèl op de burgers.

Al met al blijken de ideologieën van ARP en KVP, ondanks de door Zwart waargenomen invloed van de modernisering in de tweede helft van de jaren vijftig, twee decennia later bepaald niet geheel te zijn verdwenen. De status en functie mogen zijn gewijzigd, inhoudelijk lijkt er ook wat betreft de praktisch-politieke opstelling eerder sprake te zijn geweest van continuïteit. Met een houding op politiek-bestuurlijk terrein die conservatieve trekken kent, een opstelling op sociaaleconomisch gebied die eerder aan de progressieve kant is en een stellingname op sociaal-cultureel gebied die noch als progressief noch als conservatief aan te merken valt, komt het CDA-in-wording evenals zijn voorlopers keurig in het midden uit. In zoverre bevestigt deze impressie van de opstelling van de confessionele drie in het parlement het eerder geschetste algemene beeld van een bescheiden karakterverandering die de christelijke partijen hebben doorgemaakt in de aanloopfase naar het CDA. De strijd om de politieke koers, die mede de inzet vormde van de grondslagdiscussies, speelde nog het meest op sociaaleconomisch terrein. Toch was de CHU, die de oppositierol vervulde, op gezette tijden niet wezenlijk kritischer dan de ARP en de KVP en beriepen zij zich alle drie op hetzelfde gedachtegoed. Al met al lijkt de praktisch-politieke opstelling van het confessionele drietal eerder te kunnen worden toegevoegd aan het rijtje van integererende factoren in het fusieproces dan aan dat van de complicerende factoren.

servatismedebat in een historische vergelijking met de conservatieve beweging in 1848-1868 (Masterscriptie geschiedenis Universiteit van Amsterdam, Amsterdam 2003) 14-15.

³⁹ A. Klink, 'Conservatieven houden christen-democraten spiegel voor', *Christen Democratische Verkenningen* 22 (2002) 23-26, aldaar 25 en 26.

⁴⁰ Tetteroo, 'Is de christen-democratie conservatief?', 41 en 42; zie ook: Lucardie, 'Paradise lost, paradise regained?', 171.

⁴¹ A. Dölle, 'CDA behoeft ondertitel 'sociaal conservatief'', *Christen Democratische Verkenningen* 23 (2003) 70-83, aldaar 81 en 82.

⁴² *Trouw*, 8 augustus 2003; zie ook: H.E.S. Woldring, *De christen-democratie. Een kritisch onderzoek naar haar politieke filosofie* (Utrecht 1996) 295-305; H.E.S. Woldring, *Politieke filosofie van de christen democratie* (Budel 2003) 229-238.

⁴³ *Trouw*, 1 november 2003.

⁴⁴ T. Jansen, 'Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan', *Christen Democratische Verkenningen* 24 (2004) 5-18.

⁴⁵ *Trouw*, 4 augustus 2003.

⁴⁶ Marcel ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 7 juni 2010.

⁴⁷ Balkenende, 'Woord vooraf', x.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld: Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA', 38-53, aldaar 48-52.

⁴⁹ B. de Vries, *Overmoed en onbehegen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005) 8.

⁵⁰ E. Gerard en S. van Hecke, 'European Christian Democracy in the 1990s. Towards a Comparative Approach' in: Van Hecke en Gerard, *Christian Democratic Parties in Europe*, 297-318, aldaar 308.

⁵¹ Van Kersbergen en Krouwel, 'De veranderende beleidsfilosofie van het CDA', 48, 50 en 51.

⁵² J. van Holsteyn, 'Nieuwe ronde, nieuwe kansen. Over de electorale mogelijkheden van een conservatieve partij in Nederland' in: Pellikaan en Van der Lubben ed., *Ruimte op rechts?*, 137-161, aldaar 160.

⁵³ Ibidem, 159.

⁵⁴ *NRC Handelsblad*, 28 augustus 2010.

⁵⁵ *NRC Handelsblad*, 30 september 2010.

⁵⁶ *De Volkskrant*, 27 november 2010.

⁵⁷ Jansen, 'Het CDA moet conservatieve verleiding weerstaan', 16.

⁵⁸ *NRC Handelsblad* en *de Volkskrant*, 8 september 2010.

⁵⁹ L. Oomkes en H. Goslinga in *Trouw*, respectievelijk 6 en 18 september 2010; M. ten Hooven in *NRC Handelsblad*, 22 september 2010.

⁶⁰ 'Contrapunt 16 oktober 2010', sytze-faber.livejournal.com (geraadpleegd 12 december 2010).

⁶¹ *Trouw*, 18 november 2010.

⁶² H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Leiden 1992).

⁶³ In het NKO van 2003 was de vraag naar de geprefereerde coalitievoorkeur niet gesteld.

⁶⁴ *De Volkskrant*, 18 september 2010.

⁶⁵ J.Th.J. van den Berg en H.A.A. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) 91-92.

⁶⁶ *De Volkskrant*, 2 oktober 2010.

⁶⁷ *NRC Handelsblad*, 11 september 2010.

Bijdrage Ten Napel

¹ Bijvoorbeeld: H.-M.Th.D. ten Napel, *Een eigen weg. De totstandkoming van het CDA (1952-1980)* (Kampen 1992); D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het CDA* (Den Haag 1992); R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen 1996).

² Voor de selectie van deze onderwerpen is gebruikgemaakt van de indeling in de proceedings van het in 1995 aan de Katholieke Universiteit Leuven gehouden internationaal colloquium over de christendemocratie in de Europese Unie: de politieke ordening, het sociaaleconomisch en het sociaal-cultureel beleid. Zie: E. Lamberts ed., *Christian Democracy in the European Union [1945/1995]. Proceedings of the Leuven Colloquium, 15-18 November 1995* (Leuven 1997) 10.

³ Zwart, *'Gods wil in Nederland'*, 256.

⁴ Ibidem.

⁵ Deze paragraaf is een bewerking van het slothoofdstuk uit: Ten Napel, *Een eigen weg*. Hierin treft men desgewenst ook nadere bronverwijzingen aan.

⁶ De Contactraad was ingesteld na de Tweede Kamerverkiezingen van 1971. In dit orgaan werd iedere partij vertegenwoordigd door een delegatie van vijf personen, onder wie de respectieve partij- en fractievoorzitters, die het dagelijks bestuur van de Contactraad vormden.

⁷ *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij (een politieke strategie voor de zeventiger jaren)*, CDA (Den Haag 1972).

⁸ Zie bijvoorbeeld: M.P. Fogarty, *Christian Democracy in Western Europe, 1820-1953* (Londen 1957).

⁹ R.S. Zwart, 'Christian Democracy and political order in the Netherlands' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 242-253.

¹⁰ *Kamerstukken II*, 1973/74, 12 944, nr. 1, p. 2, 3.

¹¹ Ibidem, 4-5.

¹² *Handelingen II OCV/UCV*, 1974/75, 11 november 1974, 94; J.J. Pelle, *In de staatsrechtgeleerde wereld. De politieke geschiedenis van hoofdstuk I van de Grondwet 1983* (Deventer 1998) 183-184.

¹³ *Handelingen II OCV/UCV*, 1974/75, 11 november 1974, 74.

¹⁴ Ibidem, 77.

¹⁵ Ibidem, 89.

¹⁶ Ibidem, 96.

¹⁷ Ibidem, 97.

¹⁸ Ibidem, 98.

¹⁹ Ibidem, 99.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem, 100.

²² Ibidem.

²³ *Kamerstukken II*, 1974/75, 12 944, nr. 26.

²⁴ *Handelingen II*, 1974/75, 28 januari 1975, 2449.

²⁵ *Handelingen I*, 1974/75, 16 april 1975, 619.

²⁶ Ibidem, 620.

²⁷ Ibidem, 622.

²⁸ Ibidem, 634.

²⁹ A. Dölle, 'Hecht het CDA aan het loka-

le bestuur? Dan graag nog principiëler en concreter!', *Christen Democratische Verkenningen* 27 (2007) 38-47.

³⁰ E. Lamberts, 'The influence of Christian Democracy on political structures in Western Europe' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 282-292, aldaar 286.

³¹ K. van Kersbergen, 'Christian Democracy in the Netherlands and its influence on the economic and social policy' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 313-327.

³² *Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij*, 2.

³³ Ibidem, 4.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Ibidem, 8.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem, 10.

³⁸ Ibidem, 11.

³⁹ *Gerede twijfel. Bijdrage tot de discussie over de perspectieven van onze economische ontwikkeling*, ARP, CHU en KVP (Den Haag 1974) 7.

⁴⁰ Ibidem, 18.

⁴¹ Ibidem.

⁴² Ibidem, 28-29.

⁴³ *Handelingen II*, 1973/74, 9 oktober 1973, 92.

⁴⁴ *Handelingen II*, 1974/75, 8 oktober 1974, 309.

⁴⁵ Ibidem, 309.

⁴⁶ Ibidem, 310.

⁴⁷ Ibidem, 297.

⁴⁸ Ibidem, 305.

⁴⁹ Ibidem, 313.

⁵⁰ Ibidem, 314.

⁵¹ Ibidem, 316.

⁵² *Handelingen II*, 1974/75, 9 oktober 1974, 356.

⁵³ *Handelingen II*, 1974/75, 10 oktober 1974, 391.

⁵⁴ *Handelingen II*, 1975/76, 7 oktober 1975, 110.

⁵⁵ Ibidem, 120.

⁵⁶ *Handelingen II*, 1976/77, 12 oktober 1976, 289.

⁵⁷ Ibidem, 294.

⁵⁸ E. Lamberts, 'General conclusions:

Christian Democracy in the European Union (1945-1995)' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 473- 481, aldaar 474.

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld: *Economische groei. Een christen-democratische beschouwing*, CDA (Deventer 1989).

⁶⁰ H. van de Streek, 'Dutch Christian Democracy and modern secularised culture' in: Lamberts, *Christian Democracy in the European Union*, 388-411, aldaar 389-390, 409-410.

⁶¹ J. de Bruijn, *Geschiedenis van de abortus in Nederland. Een analyse van opvattingen en discussies 1600-1979* (Amsterdam 1979); J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1984* (Den Haag 1986).

⁶² *Kamerstukken II*, 1974/75, 13 253, nr. 3, II.

⁶³ *Ibidem*, 12.

⁶⁴ *Ibidem*, 13.

⁶⁵ *Kamerstukken II*, 1974/75, 13 253, nr. 4, I.

⁶⁶ *Kamerstukken II*, 1975/76, 13 253, nr. 5, IO.

⁶⁷ *Handelingen II*, 1976/77, 14 september 1976, 5453.

⁶⁸ *Ibidem*, 5454.

⁶⁹ *Ibidem*, 5457.

⁷⁰ *Ibidem*.

⁷¹ *Ibidem*, 5458.

⁷² *Ibidem*, 5459.

⁷³ *Ibidem*, 5465.

⁷⁴ *Handelingen II*, 1976/77, 29 september 1976, 214.

⁷⁵ *Ibidem*, 215.

⁷⁶ *Handelingen I*, 1976/77, 14 december 1976, 194.

⁷⁷ *Kamerstukken II*, 1978/79, 15 457, nr. 5, I.

⁷⁸ *Ibidem*, 2. Het programma waarnaar werd verwezen was *Niet bij brood alleen* uit 1977.

⁷⁹ *Handelingen II*, 1980/81, 4 november 1980, 945. In het origineel staat 'absolutie'.

⁸⁰ *Handelingen II*, 1980/81, 27 november 1980, 1702.

⁸¹ *Handelingen I*, 1980/81, 28 april 1981, 790.

⁸² *Ibidem*, 794.

⁸³ *Ibidem*, 826.

Bijdrage Ten Hooven

¹ B. de Vries, *Overmoed en onbehagen. Het hervormingskabinet-Balkenende II* (Amsterdam 2005).

² De Vries, *Overmoed en onbehagen*, 8.

³ ANP-bericht, 1 september 2005.

⁴ *Rapport van de evaluatiecommissie-Garde-niers* (Den Haag 1994) 7.

⁵ *Trouw*, 18 juli 2002.

⁶ Helmut Kohl in een interview voor ZDF, datum onbekend.

⁷ T. Broer, 'Cees Veerman: "Ik hoop niet dat ze me vragen"', *Vrij Nederland*, 19 juni 2010, 24-29, aldaar 27.

⁸ Geciteerd in: M. ten Hooven, 'Balke-nende en de vloek van het populisme' in: T. Broer en M. van Weezel ed., *De geroepe-ne. Het wonderlijke premierschap van Jan Peter Balkenende* (Amsterdam 2007) 192.

⁹ J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek* (Alphen aan den Rijn 1974) 84.

¹⁰ M. Metze, *De stranding. Het CDA van hoogtepunt naar catastrofe* (Nijmegen 1995) 72.

¹¹ Geciteerd in: J. van Merriënboer, P. Bootsma en P. van Griensven, *Van Agt. Tour de force* (Amsterdam 2008) 78.

¹² *Trouw*, 24 mei 2008.

¹³ www.parlement.com/9353000/1/j9vvhys195k8zxl/vg09llgz6ywn (geraad-pleegd begin juli 2010).

¹⁴ Metze, *De stranding*, 76.

¹⁵ *Ibidem*, 73.

¹⁶ Premier Lubbers in de Regeringsverkla-ring, 22 november 1982 *Handelingen II*, 1982/83, 633-648.

¹⁷ Metze, *De stranding*, 59.

¹⁸ *Ibidem*, 55.

¹⁹ Zie onder meer: J. Koch, *Abraham Kuy-per, een biografie* (Amsterdam 2006).

²⁰ Metze, *De stranding*, 81.

²¹ *Ibidem*.

²² M. ten Hooven, 'Profiel J.P. Balkenen-de. Deel 5 (slot): ideoloog tegen de verzor-gingsstaat', *Vrij Nederland*, 4 november 2006, 28-39, aldaar 28, 30.

²³ Metze, *De stranding*, 78.

²⁴ B. de Vries, '60%: een verantwoorde